

**ULUSLARARASI
GAZİ SÜLEYMAN PAŞA
VE KOCAELİ TARİHİ
SEMPOZYUMU-III**

**INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON GAZİ SÜLEYMAN PAŞA
& HISTORY OF KOCAELİ - III**

**CİLT
- III -**

© 2017 Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kùltür ve Sosyal İşler
Dairesi Başkanlığı Yayınları No: 38

© Copyright 2017 Kocaeli Metropolitan Municipality,
Department of Culture and Social Affairs No: 38

Bu kitabın her türlü basım, yayın ve telif hakları Kocaeli
Büyükşehir Belediyesi, Kùltür ve Sosyal İşler Dairesi
Başkanlığı'na aittir. Başkanlığın yazılı izni olmadan elektronik,
mekanik ya da diğer yollarla basılamaz, çoğaltılamaz ve
dağıtılamaz. Para ile satılmaz

All rights reserved. No part of this book may be printed,
reproduced or distributed by any electronic, optical, mechanical
or other means without the written permission of the Kocaeli
Metropolitan Municipality, Department of Culture and Social
Affairs

Tasarım

Mert Uğurdil
Serhat Batur Karadeniz

Baskı-Cilt

CNR Basım

Takım No: 978-605-5116-35-4 (Tk)

ISBN: 978-605-5116-38-5 (3.c)

19. YÜZYILDA İZMİT VE ÇEVRESİNDE GAYRİMÜSLİM NÜFUSUN YOĞUNLAŞMASI VE SONUÇLARI

Ali Ata YİĞİT*

Giriş

19. Yüzyılda Osmanlı ticaret sisteminde meydana gelen değişimin Batı etkisinde gerçekleştiği, hatta büyük devletlerin baskısı altında giderek liberalleştiği bilinmektedir. Buradan hareketle iktisadi alanda görülen birçok olumsuzluğun sebebi de açıklanmaktadır, ancak bu sürecin ortaya çıkardığı nüfus hareketlerine dair yeterli ölçüde araştırma yapılmış değildir. Söz konusu hareketlilik 19. yüzyıl boyunca devam etmesine rağmen, tedricen geliştiği için pek fark edilmemiş, demografik yapının değişmiş hâli önceki asırlardan intikal eden bir durum gibi algılanmıştır. Nitekim iktisadi süreçlerin değişmesine bağlı olarak Batı Anadolu ve Marmara bölgesi kıyı kentlerinde gayrimüslim nüfusun yoğunlaştığı ve böylece demografik yapının değiştiği gerçeği, bu kentlerin tarihçelerine yer veren resmî yayınların bile çoğunda bulunmamaktadır.

Bu araştırmada ele alınan İzmit ve çevresinin nüfus hareketleri bakımından son derece müsait bir konumda bulunduğunu belirtmek gerekir. Zira bir liman kenti olmasının yanı sıra İstanbul'a komşu olarak Anadolu'ya uzanan karayolunun ilk büyük menzilini teşkil ediyordu. Bu durum 19. yüzyılda ticaretin ve genel olarak iktisadi şartların değişmesi ile daha da önem kazanmış ve gayrimüslim nüfusun göç yoluyla artmasına yol açmıştır.

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İzmit ve çevresinin demografik yapısına dair çeşitli kaynaklardan sağlanan verilere sahibiz. Tahrir, avarız ve temettüât defterleri, 1831 yılından itibaren yapılan nüfus sayımı istatistikleri ve seyahatnamelerde yer alan bilgiler aydınlatıcı olmaktadır. Ne var ki, 19. yüzyıl Osmanlı nüfus hareketlerine dair yapılan araştırmalar genellikle Müslümanların Kafkaslar ve Balkanlardan Anadolu'ya olan göçleri üzerinde yoğunlaşmaktadır. Gayrimüslimlerle ilgili hareketler ise, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde gerçekleşen tehcir ve mübadele kapsamında incelenmiştir. Oysa Yunanistan başta olmak üzere, eski Osmanlı topraklarından Anadolu'ya gelen gayrimüslimlerin de sayısı az değildir ve yurt

* Doç. Dr., Giresun Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi. Güre Yerleşkesi- GİRESUN. ali.ata.yigit@giresun.edu.tr

içinde meydana gelen nüfus hareketleri de incelenmeye değerdir. Nitekim konuyla ilgili verilerin değerlendirilmesi neticesinde, 19. yüzyılda İzmit ve çevresinde gayrimüslim nüfusun hızla arttığı ve bölgenin dinî ve etnik bağlamda nüfus yapısının değiştiği görülmektedir.

Yurt içinde meydana gelen ve tedricen gelişen nüfus hareketleri daha çok iktisadi sebeplerle olmuş, idari yapıda yapılan yeni düzenlemeler de bu süreci desteklemiştir. İzmit ve çevresinin coğrafi özellikleri ve konumu itibarıyla iktisadi açıdan büyük değer taşıdığı açıktır. Bu durum 1838'de İngiltere ile imzalanan ve daha sonra aynı şartlarla birçok devletle yapılan Ticaret Antlaşması ile 1839 Tanzimat ve 1856 Islahat Fermanlarının getirdiği açılımla öne geçmiş ve değişik bölgelerden gayrimüslimler İzmit ve çevresinde yoğunlaşmıştır. O kadar ki İzmit merkez kazanın -avarız kayıtlarına göre- 1697 yılında toplam nüfusunun yaklaşık yüzde 24'ü gayrimüslim iken, iki asır sonra 1893 yılında bu oran yüzde 52'ye yükselmiştir. Nüfus özelliklerini büyük ölçüde değiştiren, başta Rumlar ve Ermeniler olmak üzere gayrimüslimlerin çoğunluk oluşturmalarını sağlayan bu hareketlilik aynı yıllarda birçok yerleşim yerinde yaşandı. İzmir, Çeşme, Urla, Seferihisar, Ayvalık, Erdek, Mudanya, Gemlik, Kartal ve Karamürsel gibi birçok kıyı kentinde Müslümanlar azınlıkta kaldılar. Şu hususu da belirtmek gerekir ki, demografik yapıyı böylesine değiştiren şartlar dolayısıyla gayrimüslimler zenginleşmiş, Müslümanlar fakirleşmişti.

Buradan hareketle bu araştırmanın konusunu teşkil eden ve özelde İzmit ve çevresiyle sınırlanan gayrimüslim nüfusun artışı bir vakıa olarak ele alınmaktadır. Sebepleri ve sonuçları üzerinde durulmakta, konuyla ilgili belgeler değerlendirilmek suretiyle Osmanlı'nın siyasi ve iktisadi politikalarının bütünlüğü içinde açıklanmaktadır.

Nüfus Hareketleri Açısından Dönemin Özelliği

Nüfus kavramı hane, mahalle, köy, il, ülke veya kıta gibi sınırları belli bir alanda yaşayan insan sayısını açıklarken; nüfus hareketleri, doğum, ölüm ve göçlerle değişen durumu ifade eder. Tarih boyunca nüfus miktarı ve nüfusun niteliği ekonomiden siyasete, toplumsal ilişkilerden, kültürel süreçlere kadar her alanda etkili olmuştur. Bu sebeple nüfus hareketleri devletlerin ve bilim insanlarının incelediği, değerlendirdiği ve öngörülen hedefler doğrultusunda çıkarımlarda bulunduğu bir konudur. Bilhassa toplu göç hareketleri veya tedricen de olsa sistemli nüfus transferleri köklü ve kapsamlı bir değişme yol açtığı için üzerinde durulmakta ve tartışılmaktadır.

19. yüzyıl nüfus hareketleri, daha çok etnik ve dinî temelde yapılan savaşlar, istilalar ve imparatorlukların parçalanarak millî devletlerin kurulması sonucu ortaya çıkan ve bir felaketi yansıtan hareketlerdir. Hiç şüphesiz Kafkaslardan ve Balkanlardan Anadolu'ya yapılan göçler bu meydana yakınçağ tarihinin kaydettiği büyük göçlerdir. Bununla birlikte 19. yüzyıl boyunca yaşanan ve olağan bir durum gibi gelişen Osmanlı iç göçü de sonuçları bakımından son derece önemlidir. Bu konu henüz yeterli ölçüde araştırılmadığı için iktisadi ve sosyal hayatta meydana gelen değişim tam olarak tespit edilememiş ve bu sebeple gayrimüslimler zenginleşirken Müslümanların nasıl fakirleştiği doğru olarak açıklanamamıştır.

Courbage ve Fargues tarafından yapılan çalışmada; Osmanlı toplumunu meydana getiren etnik unsurların 19. yüzyıldaki nüfus oranlarında görülen değişimin nasıl olduğu konusunda ayrıntılı bilgi bulunmadığı belirtilerek, tahminen gayrimüslimlerde nüfus artış hızının Müslümanlardan daha fazla olduğu üzerinde durulmaktadır.¹ Müslümanların

1 Youssef Courbage, Philippe Fargues, *Christians and Jews under Islam*, I.B.Tauris Publishers, London 1997, p. 96-129.

giderek fakirleşmeleri dolayısıyla anne ve bebek sağlığını korumada yetersiz kaldıkları ve bu sebeple bebek ölümlerinin daha fazla olduğu kabul edilebilir. Ayrıca gayrimüslim erkeklerin önce cizye ile daha sonra da bedel-i askerî uygulamasıyla askerlik hizmetinden muaf olmaları, önemli bir faktördür. Zira evlilik yaşları daha erken olabildiği gibi, savaşlarda can kayıplarına da maruz kalmıyorlardı. Böylece Müslümanlara göre daha yüksek oranda nüfus artışı sağladıkları düşünülebilir. Bu noktada daha önemli bir hususa dikkat çeken Karpat; geçim sıkıntısı içinde olan Müslümanların doğum kontrolü yaparak çok çocuklu aile oluşturmadıklarını, buna mukabil gelirlerine oranla önemsiz bir vergi ödeyen Rumların büyük aileler kurup geçindirebildiklerini belirtmektedir.² Gayrimüslimlerin Müslümanlara nispetle daha fazla artış gösterdikleri, 1897 yılına ait doğum ve ölüm sayılarından da anlaşılmaktadır. Buna göre; Müslüman nüfusun artış oranı binde 15.7, gayrimüslim nüfusun artış oranı binde 18.1 olarak tespit edilmektedir.³ Bir yıla ait verinin, yüzyıla genellenmesi mümkün olmamakla birlikte, aynı yöndeki kanaatleri kuvvetlendirdiği için önemlidir.

Bu tespitlere rağmen gayrimüslim nüfusun kıyı kentlerindeki artış hızı doğum oranları ile açıklanamayacak kadar fazladır. Dolayısıyla meydana gelen demografik değişimin büyük ölçüde göç yoluyla gerçekleştiği açıktır. Nitekim 1830 yılında İzmir’de 80 bin Türk, 20 bin Rum varken, 1860’da Türkler 41 bine düşmüş, Rumlar 75 bin olmuştu.⁴ Rum nüfusunda meydana gelen bu önemli artışın, iktisadi sebeplerin yol açtığı iç göç ile bağımsızlığını yeni kazanan Yunan Devleti idaresinde yaşamak istemeyen Rumların gelmesiyle olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı Arşivinde bu hususta belgeler bulunduğu gibi,⁵ Osmanlı hâkimiyeti altında olan topraklardan Yunanistan uyruğuna geçen, fakat bir müddet sonra pişman olup geri dönen Rumlara dair belgeler de bulunmaktadır.⁶ Aynı doğrultuda bilgiler veren başka kaynakların da olduğunu biliyoruz. Meselâ George William Frederick Howard’ın seyahatnamesinde; yeni kurulan Yunan Krallığından İzmir’e kayda değer göçler olduğu, beklenenin aksine İzmir ve civarından Yunanistan’a gidenin olmadığı belirtilmektedir.⁷ Karpat ise; Ege adalarındaki Hristiyan nüfusun 1839 ve 1856 fermanlarının getirdiği olumlu şartlar içinde hızla arttığını, iş bulmakta güçlük çeken pek çok kişinin Batı Anadolu’ya göç edip yerleştiğini ifade ederek, İngiliz konsolosluk temsilcisinin tahminine göre, 1880 yılında göçmenlerin sayısının 200.000’e ulaştığını açıklamaktadır.⁸ Bu durumun Batı Anadolu kıyılarından Marmara bölgesine kadar iç göçü artırdığı ve nüfus yapılarını büyük ölçüde değiştirdiği açıktır.

İç göç kapsamında ifade edilen nüfus hareketleri çoğunlukla iktisadi sebeplerle meydana geldiği için fertler veya aileler bazında yıllarca sürmüştür. Dolayısıyla küçük gruplar hâlinde ve hayatın olağan akışını değiştirmeden gerçekleşen göçlerin sonunda ortaya çıkan

2 Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, Çev.: Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2003, s. 86.

3 Tevfik Güran (Haz.), *Osmanlı Devleti’nin İlk İstatistik Yıllığı 1897*, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yay., Ankara 1997, s. XVIII.

4 Karpat, *a.g.e.*, s. 86.

5 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hatt-ı Hümayun (HAT), 1086/44201, 23 Recep 1243; BOA, HAT, 1221/47762, 19 Safer 1251; BAO, İrade Meclis-i Vâlâ (İ.MVL), 33/581, 25 Zilhicce 1257; BAO, Sadaret Mektûbi Kalemi Evrakı (A.MKT), 190/94, 22 Cemaziyelevvel 1265.

6 BOA, Sadaret Amedi Kalemi (A.AMD), 19/53, 16 Ramazan 1266; BOA, İrade Eyalet-i Mümtaze Evrakı (İ.MTZ), 7/180, 19 Ramazan 1266; BOA, Sadaret Mektûbi Kalemi Umum Vilayet Evrakı (A.MKT.UM), 171/79, 22 Safer 1271; BOA, Hariciye Nezareti Mektûbi Kalemi (HR.MKT), 90/91, 27 Muharrem 1271; BOA, İ.MVL, 396/17227, 2 Zilkade 1274; BOA, İ.MVL, 565/25406, 19 Şaban 1283; BOA, İrade Eyalet-i Mümtaze Evrakı Girit (İ.MTZ.GR), 12/387, 18 Cemaziyelevvel 1286; BOA, (İ.MTZ), 16/531, 17 Cemaziyelahir 1295.

7 George William Frederick Howard, *Türk Sularında Seyahat*, Çev.: Şevket Serdar Türet, Tercüman 1001 Temel Eser Yay., İstanbul 1978, s. 67.

8 Karpat, *a.g.e.*, s. 86.

yeni nüfus yapıları dikkat çekmemiş, eski zamanlardan beri öyle olduğu kanaati hâkim olmuştur. Bu yanlış kanaat sonucu gayrimüslimlerin kıyı kentlerinde toplanması ile ticaret politikaları arasındaki ilişki anlaşılamamış, böylece daha büyük bir yanlışla düşülerek, Türklerin fakir olmalarının sebebi ticaret ehli olmadığı gibi temelsiz bir iddiaya dayandırılmıştır.

İzmit dâhil Marmara ve Batı Anadolu sahillerinde yer alan büyük, küçük bütün kentler 18. ve 19. yüzyıllarda giderek yükselen bir değere sahip oldular. Bu süreçte İngiltere'nin bir ada ülkesi olarak uluslararası ticarete söz sahibi olması ve buharlı gemilerin yapılmasıyla birlikte deniz nakliyatının ağırlık kazanması önemlidir. Osmanlı Devleti'nin Küçük Kaynarca Antlaşması (1774) ile Rusya'ya Boğazlardan geçme ve Osmanlı limanlarında kalma iznini vermesi, ayrıca İngiltere ve Fransa'ya tanınan kapitülasyonların Rusya'ya da tanınması ve 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılması üzerine uluslararası ticarete Akdeniz ulaşımının öne geçmesi bu eğilimi kuvvetlendirdi. Nitekim Akdeniz bağlantılı ticaret hacminin büyümesine bağlı olarak Selanik Limanı eski ve yetersiz kaldığı için büyük ve modern bir liman inşa edildi.

Batı ülkelerinin 18. ve 19. yüzyıl boyunca gerçekleştirdikleri ekonomik büyüme uluslararası ticaretin hacmini artırırken, Osmanlı dış ticaretinin seyrini de değiştirmiş bulunuyordu. Kapitülasyonların yoğun baskısı altında bulunan Osmanlı Devleti'nin yeni süreçte uygun yeterli ölçüde tedbirler alması ve gelişme sağlaması mümkün değildi. Nitekim dış ticaret açığı süreklilik kazandı.⁹ İhraç edilecek mallar 18. yüzyılın ortalarına kadar iç bölgelerden yerli tüccarlar tarafından temin edilerek limanlara ulaştırılır ve yabancı tüccarlara devredilirken, bu uygulama zamanla sona erdi ve yabancı tüccarlar ülke içinde dolaşarak doğrudan üretici veya toptancıdan mal almaya başladılar. Kendilerine eman verilmiş anlamında müste'men tüccar denilen yabancı tüccarlar hem vergi oranları bakımından hem de hukuki açıdan imtiyazlı durumdaydılar. Gittikleri yerlerde irtibat kurdukları, ticari anlaşma yaptıkları, firmaları için temsilcilik veya acentelik verdikleri kişiler çoğunlukla gayrimüslimlerdi. Böylece gayrimüslim tebaanın ticari faaliyetleri yoğunlaşmaya ve iktisadi güçleri artmaya başladı.

Gayrimüslim tebaanın sahip olduğu ticari imkânlar, yaygınlaşan bir suistimalle daha da genişledi. Şöyle ki; yabancı elçiliklerle, konsoloslukların resmî makamlarla münasebetleri, lisan bilen ve tercümanlık beratına sahip olan gayrimüslimler tarafından yürütülüyordu. Bu tercümanlara cizye ve diğer vergilerden muafiyet hakkı tanınmıştı. Bu cazip durumdan dolayı berat alanların sayısı sürekli artmakta, elçilik ve konsolosluklar da berat temininden maddi menfaat sağlamaktaydılar. O kadar ki, berat taşıyanların çoğu ticaretle uğraşan ve lisan bilmeyen kimselerdi.¹⁰ Böylece gayrimüslim tebaadan olup, yabancı devletlerin himayesinde hareket eden ve Avrupa ile müste'men tüccar gibi ticaret yapan beratlı tüccarlar oluştu. Devlet aldığı tedbirlerle, getirdiği yasaklarla bu işi önleyemediği için fiilî durumu kabullendi. Bunun üzerine müste'men tüccar statüsünde olan ve Avrupa ile ticaret yapmalarından dolayı Avrupa tüccarı adı verilen imtiyazlı bir sınıf ortaya çıktı ve beratlı tüccar yerine bu isim kullanıldı.¹¹ 18. yüzyılın son yılları içinde gelişen ve 19. yüzyılın başından itibaren resmîyet kazanan bu durum, Osmanlı Devleti'nin *en uzun yüzyılına* başladığının da işareti olmaktadır. Öncelikle Müslüman tüccarların rekabet edebilme imkânını ortadan kaldıran, fakat zamanla bütün iktisadi süreçleri derinden etkileyen

9 1830-1913 döneminde, 16 yıl hariç, diğer yılların tamamında dış ticaret açığı olduğu tespit edilmiştir. İlgili tablo için bkz. : Şevket Pamuk (Haz.), *19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti*, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yay., Ankara 1995, s. 25.

10 Mübahat S. Kütükoğlu, "Avrupa Tüccarı", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul 1991, s. 159.

11 Ali İhsan Başı, *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler 1750-1839*, Turhan Kitabevi, Ankara 1983, s. 59-63.

bu vakia, birçok meselenin tetikleyicisi hâline geldi. İncalcık; zimmî tebaaya aynı kapitüller ayrıcalıkların tanınmış olmasının devleti zaafa uğrattığını belirterek, 1793 yılında sadece Halep'te 1500 kadar zimmî tüccarın tercümanlık beratı aldığına dikkat çekmektedir.¹² İngiliz kaynaklarına dayanarak bir değerlendirmede bulunan Sonyel; dış ticaretin ve bununla ilgili profesyonel hizmetlerin ve ülke içindeki toptan ticaretin çoğunlukla Rum ve Ermeni tüccarların egemenliği altına girdiğini ifade etmektedir.¹³ 1826 ve 1831 yıllarında iki defa Türkiye'ye gelen, İstanbul ve Kocaeli dâhil Anadolu'da birçok şehri gezen Azerbaycan'ın ünlü gezgini Hacı Zeynel Abidin Şirvanî, yayınladığı seyahatnamesinde; "Tuna Nehrin-den Siyam adalarına kadar geniş bir coğrafyada gezdim. Her gittiğim yerde Ermenileri ve Yahudileri gördüm, fakat Osmanlı'daki kadar onların mevkisini, imtiyazlarını ve devletin onlara beslediği iyi münasebetleri başka ülkelerde katiyen görmedim" demektedir.¹⁴

Gayrimüslim tebaayı giderek zenginleştiren ve yabancı ülkelerin himayesinde her bakımdan öne geçiren şartlar, 1838'de İngiltere ile imzalanan ve bilahare diğer Avrupa devletlerine ve Rusya'ya da teşmil edilen Balta Limanı Ticaret Antlaşması¹⁵ ile daha da ileriye taşındı. Bu antlaşma ile bazı mallarda uygulanan ihraç yasakları, yed-i vâhid ve tezkire isteme usulü kaldırıldı. Dış ticarete gerekli görüldüğünde yapılan sınırlamalar ve vergi artırma uygulamaları sona erdi. Ayrıca her türlü ticaret yapabilme hakkı verilerek, yabancı tüccarın perakende ticaret yapabilme yolu açıldı. Böylece Müslüman tüccarın rahat hareket edebildiği tek alan da kapatılmış oldu. Gayrimüslimler için yeni fırsatlar sağlayan bu süreç 1839 Tanzimat ve 1856 Islahat Fermanlarının getirdiği açılımla yeni boyutlar kazandı. Devletin yeniden yapılandığı bu süreçte gayrimüslimler, Osmanlı kimliğinin dışında dinî ve etnik kimlikleriyle öne geçerek yabancı ülkelerle olan işbirliğini artırdılar. Osmanlı Devleti dış etkilere fazlasıyla açık durumdaydı, bu bağlamda büyük devletler yalnız berat sahibi olanların değil, inanç gruplarına göre bütün gayrimüslim tebaanın hamisi durumuna geldiler.

Konumuz açısından önemli olan husus, gayrimüslimlerin tamamının ayrıcalıklı konuma gelmiş olmasının nüfus hareketleri üzerindeki etkisidir. İktisadi açıdan cazip şartların oluşması, Osmanlı uyruğuna geçmek isteyen gayrimüslimlerin sayısını artırdığı gibi, ülke içinde de hareketliliği artırmış bulunuyordu. Buna rağmen devlet, gayrimüslimlerin Osmanlı uyruğuna geçmelerini teşvik eden kararlar aldı. 9 Mart 1857 tarihli göç ve iskânla ilgili kararname ile Sultana bağlılık yemini ederek onun tebaasından olmaya ve kanunlara saygı göstermeye hazır olan herkese Osmanlı Devleti'nin kapısının açık olduğu ilan edildi. Ayrıca dinî bakımdan güvence verilerek, göçmenlerin inançlarında bağımsız olacakları, yerleştikleri yörede ayinlerini yapabilecekleri bir kilise veya ibadet yeri bulunmadığı takdirde inşa izni verileceği taahhüt edildi. En önemlisi göçmenlere bedelsiz olarak hazineye ait ekilebilir en iyi toprakların verileceği ve bütün vergilerden ve askerlik hizmetinden muaf tutulacaklarının belirtilmesiydi.¹⁶ Oysa Türk köylüsü fakirdi, ama vergi ödemeye ve çoğunlukla geri dönemediği askerlik hizmetini yapmaya mecburdu. Bu sebeple yalnız sanayi ve ticaret değil, verimli alanlardaki tarım ve hayvancılık da giderek gayrimüslimlerin eline geçiyordu.

12 Halil İncalcık, "İmtiyâzât (Osmanlı Dönemi)", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 22, İstanbul 2000, s. 250.

13 Salâhi R. Sonyel, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Koruma (Protégé) Sistemi ve Kötüye Kullanıştı", *Belleten*, C. LV, Sayı: 213, Ağustos 1991, s. 360.

14 Cavid Qasimov, "Azeri Gezin Hacı Zeynel Abidin Şirvanî'nin Seyahatnamesinde Kocaeli ve Civarı İle İlgili Malumatlar", *Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, C. I, Ed.: Haluk Selvi, M. Bilal Çelik, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yay., Kocaeli 2015, s. 274.

15 Ayrıntılı bilgi için bkz.: Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadî Münasebetleri (1580-1838)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay, Ankara 1974, s. 92-125.

16 Karpat, a.g.e., s. 104.

Şehirli gayrimüslim nüfustan sonra köylü gayrimüslimlerin de zenginleştikleri ve nüfuslarının arttığı, buna mukabil Türk köylüsünün fakirleştiği söz konusu kararnameden dört yıl öncesine ait Howard'ın izlenimlerinde yer almaktadır.¹⁷ Bu sürecin kararnameden sonra hızlandığı ise açıktır. Bizzat bu durumu yansıtan İngiliz büyükelçisi ve konsoloslarının çok sayıda raporu bulunmaktadır. 28 Temmuz 1860 tarihli Konsolos Charles Blunt'ın raporunda; 1839 ve 1856 düzenlemelerinden sonra Hristiyanların durumunda büyük gelişme olduğu, yeni göçlerle birlikte Hristiyan nüfusun süratle çoğaldığı, Türk köylülerinin tarlalarını süremeyecek kadar yoksul oldukları için tefeci Hristiyan bankerlerin tuzaklarına düştükleri, onların topraklarını satın alanların başında ise Ermenilerle Rumların geldiği belirtilmektedir.¹⁸ Yine İngiliz Büyükelçisi Lord Lyons'un konsoloslardan aldığı bilgilere dayanarak hazırladığı 6 Mayıs 1867 tarihli raporda; Osmanlı topraklarında kesin olarak Hristiyan sayısının artmakta olduğu ve zenginleşmeye devam ettikleri ifade edilmektedir.¹⁹ Trabzon Konsolosu Palgrave'nin 30 Ocak 1868 tarihli raporu ise son derece önemlidir. Bir vicdan muhasebesi yapan Palgrave; "Müslümanlar ağır bir yük altındadırlar, oysa gayrimüslimler son yüzyıl içinde kuşkuyla işlerle veya doğrudan doğruya sahtekârlık ve tefecilikle zengin olmuşlardır. Şimdiki durumda, Osmanlı yönetimi kendi Hristiyan uyruklarının çıkarına kendi Müslümanlarına zulüm yapmak gibi ciddi bir suçlamayla karşı karşıyadır. Bu ithamı üzümlere doğrularım" demektedir.²⁰ Hristiyanların yoğunlaştığı yerlerde Türklerin iktisadi bakımdan yaşama şanslarının kalmadığını da 1881 yılına ait İngiliz elçilik raporundan öğreniyoruz. Bu raporda; zenginleşen Rumların Batı Anadolu'nun her yerinde Türklerin yerini aldığı, fakirleşen Türk köylüsünün de iç kesimlere gitmek zorunda kaldığı belirtilmektedir.²¹

İlave etmek gerekir ki, gayrimüslimlerin refahını Müslümanların da yoksulluğunu artıran ve demografik yapıyı değiştiren şartlara rağmen, gayrimüslim tüccarların sistemi istismar etmeleri, konsolosların da suistimalde bulunmaları karşısında devlet bazı tedbirler almıştır. Yapılan düzenlemeler arasında 1863 yılında çıkarılan Düvel-i Ecnebiye Konsoloslukları Hakkında Nizamname²² ile 1869 yılında kabul edilen Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi²³ ciddi tedbirler getirmekle birlikte çok geç kalındığı ve devlet zaaf içinde olduğu için beklenen fayda hasıl olmamıştır.

İzmit ve Çevresinde Nüfus Yapısının Değişmesi

Nüfus hareketleri açısından 19. yüzyılın özelliğini yansıtan hususlar, İzmit ve çevresi için daha fazla önem arz eder. Zira Marmara Denizi ve Karadeniz'e kıyısı olan bir liman kenti olmasının yanı sıra, iki büyük ticaret merkezi olan İstanbul ve Bursa'nın arasında yer alması ve Anadolu'dan İstanbul'a uzanan bütün yolların İzmit'ten geçmesi önemini artırmaktaydı. İlginç olan taraf, 17. yüzyıldan itibaren İzmit'te gayrimüslim nüfusun çeşitlenmesi ve yoğunlaşmaya başlamış olmasıdır. Bu hareketlilik değişik kaynaklardan elde edilen verilerden ve gayrimüslimlerin toplam nüfus içindeki oranının hızla yükselmiş olmasından anlaşılmaktadır. Bununla birlikte döneme ilişkin tespit edilen nüfus sayılarının birçok sebeple kesin olmadığını, yaklaşık değerler olarak kabul edildiğini belirtmek gerekir. Hatta Behar'a göre; 17. yüzyılın ikinci yarısıyla 18. yüzyılın bütünü, demografik bilgi kaynakları açısından gerçek bir *karanlık dönem* sayılmalıdır. Tımar sistemi bozulduğu

17 Howard, *a.g.e.*, s. 33, 74, 102.

18 Salâhi R. Sonyel, *Osmanlı Devleti'nin Yıkılmasında Azınlıkların Rolü*, TTK Yay, Ankara 2014, s. 175.

19 Sonyel, s. 176.

20 *Aynı yer.*

21 Karpat, *a.g.e.*, s. 86.

22 *Düstur*, 1. Tertip, C. I, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1289, s. 772-775.

23 *Düstur*, 1. Tertip, C. I, s. 16-18.

ve iltizam sistemi ağırlık kazanmaya başladığı için, vergi mükelleflerini *saymak* ve *yazmak* işlemi devlet işi olmaktan çıkmış bulunuyordu.²⁴ Dolayısıyla karanlıkta kalan yıllar için, avarız defterleri, seyahatnameler ve değişik sebeplerle yapılan resmî yazışmalar önem kazanmaktadır. Kesin olan husus şu ki, İzmit ve çevresinde 19. yüzyılın başına kadar nüfusun büyük çoğunluğunu teşkil eden Müslümanlar, yüzyılın sonunda yüzde 50'nin altına düşmüş bulunuyorlardı(Bkz. Tablo: 1).

Tablo. 1 1893 Yılında İzmit ve Çevresinin Nüfusu

Yerleşim Yeri	Toplam Nüfus	Türkler (Müslümanlar)	%	Rumlar Ermeniler Yahudiler ve diğer Gayrimüslimler	%
İzmit Merkez Kaza	39.684	19.248	48,50	20.436	51,50
Karamürsel	25.304	10.732	42,41	14.572	57,59
Kandıra	44.033	40.686	92,40	3.347	7,60
Gebze	19.958	15.822	79,28	4.136	20,72
Kartal	12.888	5.095	39,53	7.793	60,47
Gemlik	38.609	15.340	39,73	23.269	60,27
Mudanya	16.623	4.891	29,42	11.732	70,58
Erdek	32.553	3.070	9,43	29.483	90,57
Adapazarı	53.857	40.318	74,86	13.539	25,14

Kaynak: Karpas, a.g.e.,168, 172, 178.

İzmit'in Osmanlılar tarafından yapıldığı bilinen en eski tahriri 1523 yılına aittir. Bu tahrirde;15'i Müslümanların,biri gayrimüslimlerin olmak üzere 16 mahalle zikredilmekte ve bu mahallelerde 437'si Müslümanlara, 31'i gayrimüslimlere ait toplam 468 hane yer almaktadır. Ayrıca 152 Müslüman, sekiz gayrimüslim mücerret bulunmaktadır.²⁵ İzmit'in 1591 yılında yapılan bir başka tahririnde 16'sı Müslümanlara, biri gayrimüslimlere ait 17 mahalle bulunmaktadır. Bu mahallelerde yaşayan 513 Müslüman, 59 Hristiyan, 11 Yahudi olmak üzere toplam 583 nefer belirtilmektedir.²⁶Nefer adının vergiye tâbi, yetişkin, hane sahibi erkekleri ifade ettiği dikkate alındığında önceki tahrirde göre,gayrimüslimlerin Müslümanlardan daha fazla artış gösterdiği, bunun da Yahudi ailelerin gelmiş olmasından göçler yoluyla sağlandığı anlaşılmaktadır.Bostan; 1625 yılına ait tahrirde 24'ü Müslümanların, ikisi gayrimüslimlerin olmak üzere 26 mahalle ve bu mahallelerde toplam 835 hane olduğunu belirterek, ticaretin gelişmesine bağlı olarak nüfusun önemli ölçüde artmış olduğuna dikkat çekmektedir.²⁷ 1697 yılına ait avarız kayıtlarında ise toplam 720 hane yer almakta ve bunun 552'sinin Müslüman, 148'inin Hristiyan, 20'sinin Yahudi olduğu belirtilmektedir.²⁸ Hiç şüphesiz, avarız kayıtlarından nüfus sayılarının ve inançlara göre oranlarının doğru olarak tespit edilmesi mümkün değildir. Bu kayıtlar,yerine ve verginin niteliğine göre değişen avarıza tâbi haneleri esas aldığı için sadece fikir vermekte, genel olarak azlık ve çokluk durumunu yansıtmaktadır. Bu meyanda 1697 yılına ait avarız verilerinin, daha önceki tarihlerde yapılan tahrirlere benzer bir seyir göstermesi önemlidir.

24 Cem Behar, "Osmanlı Nüfus İstatistikleri ve 1831 Sonrası Modernleşmesi", Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik, Derleyenler: Halil İnalcık, Şevket Pamuk, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yay., Ankara 2000, s. 67-68.

25 İdris Bostan, "İzmit", TDV İslâm Ansiklopedisi, C. 23, İstanbul 2001, s. 538; Ahmet Güneş, 16. Yüzyıl Başlarından 17. Yüzyıl Başlarına Kadar Kocaeli Sancağı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1994, s. 30.

26 Bostan, s. 539; Güneş, s. 40-75.

27 Bostan, s. 539.

28 Bostan, s. 540.

İzmit'te Türklerin büyük farkla çoğunluğu teşkil ettikleri ve bu durumu 19. yüzyıla kadar korudukları seyahatnamelerden de anlaşılmaktadır. 1640 yılında İzmit'e gelen Evliya Çelebi; şehirde 23 mahalle olduğunu, üç mahallenin Hristiyanlara, bir mahallenin de Yahudilere ait olduğunu belirtmektedir.²⁹ Polonyalı Simeon'un verdiği bilgi de 17. yüzyılın ilk yıllarına ait olup, 180 Ermeni hanesi bulunduğunu zikretmektedir.³⁰ Bostan, bu sayının bütün Hristiyanları kapsamasının daha makul olduğunu ifade eder.³¹ Simeon'un Ermeni asıllı olması bu kanaati kuvvetlendirmekle birlikte, Ermenilerin gayrimüslimler arasında dikkate değer bir oran oluşturdukları anlaşılmaktadır. 19. yüzyıla gelindiğinde ise demografik yapının hızla değiştiği yine seyahatnamelere yansımış bulunuyor. Meselâ, Robert Walsh'ın 1823 yılına dair verdiği nüfus bilgilerini yüzdelere olarak hesapladığımızda, Türklerin oranı yüzde 88'i bulurken;³² 1834 yılında İzmit'e gelen Charles Texier'in bilgilerine göre, Müslümanlarla gayrimüslimlerin oranları eşitlenmektedir.³³ Walsh'ın verdiği Türk nüfusunun çok abartılı olduğu açıktır, zira Texier'in eşit gösterdiği tarihten evvel yüzde 50'nin altına düşmüş bulunuyordu. Bununla birlikte Walsh'ın eski bilgilere sahip olduğu ve gayrimüslim nüfusun 18. yüzyılın son yıllarından itibaren hızla arttığı dikkate alınmalıdır.

İzmit'te gayrimüslim nüfusun yoğunlaşması daha çok Ermeni göçleriyle oldu. Yüce'nin verdiği bilgilere göre; Ermenilerin İzmit'teki ilk yerleşimleri, 1579 yılında yapılan Pertev Paşa Cami vesilesiyle gerçekleşti. Cami inşaatında çalışmak üzere gelen Ermeni usta ve işçilerin iskân edilmeleri,³⁴ bir zemin oluşturmuş ve zamanla şehrin demografik yapısı bütünüyle değişmiştir. İskân edilen usta ve işçi ailelerinin refah seviyeleri yükseldikçe çekim merkezi hâline geldikleri, önce akrabalarının ve sonra diğerlerinin toplandıkları hayatın akışına uygun bir süreç olarak kabul edilebilir. Daha önemli bir faktör ise Celâlî saldırılarının yol açtığı göçlerdir. Bilhassa 1596'dan sonra binlerce insanın bu saldırılardan kurtulmak için İstanbul'a hatta Rumeli'ye kaçtıkları bilinmektedir.³⁵ Bu hareketin İzmit ve çevresinde ne kadar nüfus bıraktığını ve ne kadarının gayrimüslim olduğunu mevcut kaynaklarla tespit edebilmek mümkün değildir, ancak yukarıda belirtilen 1591 ile 1625 yılına ait tahrirler arasındaki fark nüfus artışını yansıtmaktadır. Buna göre; toplam 17 olan mahalle sayısı 26'ya, bir olan gayrimüslim mahalle sayısı ikiye yükselmiştir.

İzmit'te olan Ermeni göçleri sonraki yıllarda da devam etti. Bu göçlerin daha çok iktisadi sebeplerle gerçekleştiğini söyleyebilmek mümkündür. Zira İstanbul'un sanayi ve dış ticaret açısından çok önemli bir merkez olmasının yanı sıra, nüfusunun hızla artması ve böylece büyük bir tüketim merkezi hâline gelmesi İzmit'in üretim ve ticaret kapasitesini büyüttüğü bulunuyordu. Nitekim Anadolu'nun iç kesimlerinde yapılan tarım ve hayvancılık, genellikle aile ihtiyaçlarını karşılama amacını taşıırken, İzmit ve çevresinde pazara yönelik yapıyordu. Pazar imkânlarının genişliği sanayide hammadde olan tarım ürünlerinin üretiminde cazip hâle getirmişti. Bölgedeki ipek fabrikaları dut bahçelerinin kurulmasını ve ipekböcekçiliğini teşvik ediyordu. Zeytinyağına yalnız gıda bakımından değil, o yıllarda aydınlatmada kullanılan kandillerin temel maddesi ve başta gemiler olmak üzere ahşap malzemelerin koruyucu maddesi olduğu için fazlasıyla ihtiyaç duyuluyordu. Kaldı ki, yalnız İstanbul'un zeytin talebi bile zeytin yetiştiriciliğini teşvik etmeye yeterliydi. Bundan

29 *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 2. Kitap, Haz.: Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yay., İstanbul 1999, s. 39.

30 *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi 1608-1619*, Çev.: Hrand D. Andreasyan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1964, s. 22.

31 Bostan, *a.g.m.*, s. 539.

32 F. Yavuz Uluğün, *Seyahatnamelerde Kocaeli ve Çevresi*, Rotary Kulübü Yay., İzmit 2008, s. 142.

33 Charles Texier, *Küçük Asya*, Çev.: Ali Suat, Latin Harflerine Aktaran: K.Y. Koprıman, Sadeleştiren: Musa Yıldız, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı Yay., Ankara 2002, s. 110.

34 Rıfat Yüce, *Kocaeli Tarihi ve Rehberi*, Haz.: Atilla Oral, Demkar Yay., İstanbul 2007, s. 210.

35 Mücteba İlgürel, "Celâlî İsyanları", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul 1993, s. 253.

dolayı Karamürsel ve köylerinde çok sayıda zeytin bahçeleri vardı ve bu bölgeden toplanan zeytinler gemilerle İstanbul'a sevk edilir, Cibali İskelesinden bakkallara ve zeytin-ci esnafına satılırdı.³⁶ Bu yönüyle Karamürsel, daha 18. yüzyılda dikkat çeken bir gelişme göstermiş ve nüfus toplamaya başlamıştı. Göçler sonucu yeni köyler kurulmuş, gayrimüslim nüfusu artmıştı. Meselâ günümüzdeki adı Avcıköy olan Merdegöz, göçmen Ermeniler tarafından kurulan ve geçimini büyük ölçüde ipek böcekçiliği ve zeytin yetiştiriciliğinden elde eden bir köydü. Sözlü tarih bilgilerine göre; köyün ilk sakinleri Mardin'den gelmişlerdi ve köyün adı Mardingöz'ün değişmiş hâliydi. Belirtmek gerekir ki, Karamürsel'de nüfusun önemli bir kısmını Rumlar oluşturuyordu ve Ermeni göçleriyle birlikte gayrimüslim nüfus çoğunluk hâline geldi. 1831 yılında yapılan nüfus sayımında Müslüman erkekler 1443, gayrimüslim erkekler 1496 kişiydi.³⁷ 1893 yılında ise, Müslümanların oranı yüzde 42.41'e düştü.

Gayrimüslimleri imtiyazlı hâle getiren düzenlemelerin göçlere yol açan etkisi için bir başka örnek Eşme Köyünün kurulmasıdır. Belgelerin tetkikinden, bu köyün 1865 yılında birkaç Ermeni ailesinin Geyve Kazasına bağlı Ortaköy civarında Eşme denilen yerde yerleşmeleri ile kurulduğu, bir yıl içinde yeni gelen ailelerle birlikte hane sayısının arttığı ve resmen Eşme Karyesi olarak adlandırıldığı ve hemen akabinde köy sakinlerinin kilise ve okul yapılması için harekete geçtikleri anlaşılmaktadır. Köyde tarım ve hayvancılığın yanı sıra zamanla ipekböcekçiliği yapıldığı ve köy ahalisinden bazılarının o yıllarda fabrika olarak zikredilen ve yeni teknikle kozadan ipek çeken iki tesisin sahibi oldukları yine belgelerde yer almaktadır. Bunlardan Karabet oğlu Avadis, ipek fabrikatörü olarak anılıyor ve koza ithalatına yönelecek kadar iş hacmini büyütmüş bulunuyordu. Köyün ilk sakinleri Ortaköy'den gelmişlerdi, fakat başka göçler sonucu köy tüzel kişiliği verildiği açıktır. Zaten Ortaköy Ermenileri de büyük ihtimalle 17. yüzyılda İran'dan geldiler. Bu sebeple olsa gerek, İran tebaasından bazı Ermeni tüccarlar Ortaköy'de ticaret yapıyorlardı.³⁸

İzmit ve çevresinde giderek artan Ermeni göçlerine dair çok fazla kayıt bulunmaktadır. Konumuz açısından önemli olan husus, Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda iktisadi bağımlılığının artması ile gayrimüslim nüfusun artışı arasında anlamlı bir ilişki olduğudur. Nitekim Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesinde; 17. yüzyılın ilk yıllarında çevresinde üç Ermeni köyün bulunduğu küçük bir manastır olarak belirtilen Ermeşe,³⁹ 19. yüzyılda içinde ruhban okulu olan ve çevresinde nüfus toplayan büyük bir merkez hâline gelmiş bulunuyordu.⁴⁰ Zira Ermeniler bu faaliyetleri finanse edebilecek ve göçmenleri destekleyebilecek bir zenginliğe erişmişlerdi. Belirtmek gerekir ki, 1893 yılında İzmit şehir nüfusunun ekseriyetini gayrimüslimler, gayrimüslimlerin de ekseriyetini Ermeniler oluşturuyordu. Buna göre; Ermenilerin nüfusu 15.837, gayrimüslimlerin toplam nüfusu 20.436'dır.⁴¹ Dolayısıyla şehrin çok eski sakinleri olan Rumlar, nüfus bakımından Türkler ve Ermenilerden sonra üçüncü sırada yer alıyorlardı.

Gayrimüslim nüfusun yoğunlaşması yalnız şehir merkezinde olmayıp, benzer bir durum köyler için de söz konusuydu. 1844-1845 yıllarına ait temettuât kayıtlarından elde edilen bilgilere göre; İzmit'e bağlı 22 köyün 18'inde Müslümanlar, dördünde gayrimüslimler ya-

36 BOA, Cevdet Belediye, 56/2783, 21 Safer 1191.

37 Karpat, a.g.e, s. 154.

38 BOA, Cevdet Adliye, 92/5534, 13 Safer 1283; BOA, Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi (DH.MKT), 2775/13, 2 Rebiyülevvel 1327; BOA, DH.MKT, 2107/104, 2 Cemaziyelevvel 1316; BOA, DH.MKT, 2712/82, 27 Zilhicce 1326; BOA, Dâhiliye Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu (DH.TMIK.M), 128/3, 13 Rebiyülahir 1320; BOA, İrade Dâhiliye (İ.DH), 1356/1316, 30 Rebiyülevvel 1316; BOA, HR.MKT, 255/27, 30 Muharrem 1275.

39 Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi, s. 22.

40 BOA, HR.MKT, 236/92, 18 Ramazan 1274; BOA, DH.TMIK.M, 42/28, 5 Cemaziyelahir 1315; BOA, DH.TMIK.M, 61/63, 20 Cemaziyelahir 1316; BOA, Maarif Nezareti Mektubî Kalemi, 703/25, 11 Safer 1321.

41 Karpat, a.g.e, s. 168.

şıyordu. Buna mukabil Müslüman köylerinde toplam 895 hane, gayrimüslimlerin köylerinde ise toplam 604 hane vardı.⁴²Başka bir ifadeyle, Müslüman köylerin her biri ortalama 50 haneden, gayrimüslim köylerin her biri ise 151 haneden oluşuyordu.

İzmit'te ticaretin ve tarıma dayalı sanayinin gelişmesi ile nüfusun arttığı, ancak imtiyazlı olmaları dolayısıyla gayrimüslim nüfusun daha fazla arttığı açıktır. Gayrimüslim nüfusun ekseriyeti teşkil etmesi, Kafkaslar ve Rumeli'den gelen Müslüman göçmenlerin iskânına rağmen değişmemiştir. Nitekim 1893 yılında gayrimüslimlerin nüfus oranı hâlâ yüzde 50'nin üzerindedir. Ticaret geliştiği ve gayrimüslim nüfus yoğunlaştığı için birçok ülkenin İzmit'le yakinen ilgilendiğini, İngiltere, Avusturya, Amerika, Rusya, Yunanistan ve İran'ın konsolosluk açtıklarını veya seyyar konsolos görevlendirdiklerini biliyoruz.⁴³Yine ticaret hacminin büyümesine bağlı olarak ticaret mahkemesi kurulduğunu ve Ziraat Bankası ile Osmanlı Bankasının şube açtıklarını belirtmek gerekir.⁴⁴Şehirde çok sayıda müste'men tüccarın yanı sıra, beratlı tüccar veya sonraki adıyla Avrupa tüccarı vardı. Birçok yerde olduğu gibi İzmit'te de gayrimüslim tüccarlardan bazıları sahip oldukları ayrıcalıklı durumunu yeterli bulmayarak yabancı ülkelerin himayesine girmişlerdi.⁴⁵ 1893 yılı kayıtlarına göre İzmit'te yabancı uyruklu 105 kişi ikamet ediyordu.⁴⁶Bunların arasında tüccar olanlar, arazi satın alıp çiftlik kuranlar, bakkal işletenler ve misyonerlik faaliyeti yürütenler vardı.⁴⁷Ticari faaliyetler büyük ölçüde doğrudan onlar tarafından veya bağlantılı oldukları Osmanlı gayrimüslimleri tarafından yapıyordu. İlginç olan husus şu ki, başta saray olmak üzere resmî kurumların düzenli olarak satın aldıkları bazı tüketim maddeleri de sürekli olarak aynı gayrimüslim köyler veya belirli gayrimüslim aileler tarafından karşılanıyordu. Meselâ; Darphane, Tophane ve Tersanenin ihtiyacı olan odun kömürünü mütemadiyen Bahçecik, Yeniköy ve Yuvacık köylüleri üretiyor ve sevk ediyorlardı. Bu köylerin halkı tamamen gayrimüslimlerden oluşuyordu ve ürettikleri odun kömürünün tamamı satın alınıyordu. Ayrıca üretimin aksamaması için kendilerine ormanlık alanlar tahsis edilmiş ve birçok vergiden muaf tutulmuşlardı.⁴⁸

İzmit'te ticaret gelişiyor, üretim artıyor, gelir büyüyor, fakat gelir dağılımındaki adaletsizlik de o denli artıyor ve büyüyordu. Yani gayrimüslimler zenginleşirken, Müslümanlar fakirleşmekteydi. Dahası gayrimüslimler mutlu ve yarınlardan emin olarak hem doğum, hem de göçler yoluyla hızlı bir nüfus artışı sağlarken, nasibinde mihnetin her türlü olan Müslümanların nüfusu azalmaktaydı.O kadar ki, 1897 yılında İzmit Mutasarrıflığı böl-

42 Tuğba Okuyan, İzmit *Temettuat Defterleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2004, s. 23.

43 BOA, HR.MKT, 145/53, 3 Ramazan 1272; BOA, İrade Hariciye (İ.HR), 262/15717, 21 Safer 1291; BOA, Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı, 165/9, 5 Şaban 1297; BOA, İrade Taltifat, 45/1311, 21 Şaban 1311; BOA, Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Umum Vilayetler Tahrirâtı, 50/54, 24 Muharrem 1318; BOA, Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Elçilik, Şehbenderlik, Ateşemiliterlik, 44/92, 7 Zilkade 1321.

44 BOA, İ.MVL, 475/21526, 25 Rebiyülahir 1279; BOA, DH.MKT, 1820/100, 10 Şaban 1308; BOA, DH.MKT, 2226/27, 19 Rebiyülevvel 1317.

45 BOA, A.MKT, 37/31, 9 Rebiyülevvel 1262; BOA, A.MKT.UM, 126/48, 10 Cemaziyelevvel 1269; BOA, İ.HR, 106/5177, 25 Rebiyülahir 1270; BOA, HR.MKT, 77/38, 26 Şaban 1270; BOA, HR.MKT, 100/37, 8 Cemaziyelevvel 1271; BOA, HR.MKT, 128/94, 25 Rebiyülevvel 1272; BOA, HR.MKT, 138/45, 28 Cemaziyelevvel 1272; BOA, HR.MKT, 173/48, 20 Cemaziyelevvel 1273; BOA, HR.MKT, 175/18, 29 Cemaziyelevvel 1273; BOA, A.MKT.UM, 214/84, 27 Safer 1272; BOA, Sadaret Kalemî Divanı (Beylikçi) Kalemî, 150/9, 11 Recep 1276.

46 Karpat, s. 168-169.

47 BOA, HR.MKT, 355/66, 29 Rebiyülahir 1277; BOA, İ.DH, 1020/80459, 15 Cemaziyelevvel 1304; BOA, DH.MKT, 1448/78, 1 Muharrem 1305; BOA, Yıldız Esas Evrakı, 35/46, 21 Rebiyülahir 1306; BOA, Sadaret Mektûbi Kalemî Meclis-i Vâlâ Evrakı, 80/33, 6 Şevval 1272; BOA, İ.HR, 424/1328, 24 Şevval 1328; BOA, Dâhiliye İdare, 160/4, 13 Cemaziyelevvel 1331.

48 BOA, Cevdet Evkaf, 225/11250, 22 Şaban 1222; BOA, Cevdet Darphane (C.DRB), 17/848, 29 Rebiyülahir 1229; BOA, C.DRB, 43/2120, 23 Rebiyülahir 1245; BOA, Cevdet Maliye, 160/6742, 16 Rebiyülevvel 1237; BOA, HAT, 568/27871, 29 Zilhicce 1252.

gesinde Müslümanların nüfusu 155.565 ve aynı yıl içinde doğan çocuk sayısı 8.704 iken, gayrimüslimlerin nüfusu 72.878, fakat doğan çocuk sayısı 7.123 idi. Doğum sayılarında görülen dikkat çekici durum, ölüm sayılarında da görülmüyordu. Aynı yıl Müslümanlarda ölüm oranı bin kişide 25,83 iken, gayrimüslimlerde 21,90'dır⁴⁹ (Bkz. Tablo:2).

Tablo. 2 İzmit Mutasarrıflığı 1897 Yılı Doğum ve Ölüm Oranları

	Nüfus	Doğum Sayısı	Doğum Oranı (Bin Kişide)	Ölüm Sayısı	Ölüm Oranı (Bin Kişide)
Müslümanlar	155.565	8.704	55,95	4.018	25,83
Gayrimüslimler	72.878	7.123	97,74	1.596	21,90

Kaynak: Güran, a.g.e, s. 23-25, 33-38.

Sonuç

19. yüzyılda Osmanlı devlet teşkilatı yeniden düzenlendi ve buna bağlı olarak şehirlerde planlı imar hareketleri başlatıldı. Telgraf ve demiryolu projeleri bu süreci hızlandıran ve geliştiren faktör oldu, ancak çehresi süratle değişen ve iktisadi bakımdan hızla gelişen şehirler, kıyı bölgelerinde yer alan ve bilhassa limanı olan şehirlerdi. Zira sanayileşen Batı Avrupa ülkelerinin etkisiyle uluslararası ticaretin hacmi büyümüş, deniz nakliyatı önem kazanmıştı. Bu meyanda İzmit, dikkat çekici bir konumda bulunuyordu.

Osmanlı Devleti'nin yabancı devletlere verdiği kapitülasyonlar ve gayrimüslim tebaası için yaptığı ayrıcalıklı düzenlemeler, yalnız iktisadi süreçleri değil, liman kentlerinin demografik yapılarını da değiştirdi. İzmit dâhil, Marmara ve Batı Anadolu kıyı kentlerinde gayrimüslim nüfus yoğunlaştı. Bu durum tedrici olarak Ege adalarından, hatta Yunanistan'dan Rumların; Anadolu'nun iç kesimlerinden Ermenilerin gelmeleriyle gerçekleşti. 18. yüzyılın sonlarına kadar Müslüman nüfusun çoğunluk teşkil ettiği İzmit merkez kazası, 19. yüzyılın sonunda gayrimüslim nüfusun çoğunluk oluşturduğu bir şehir hâline geldi. Kafkaslardan ve Rumeli'den gelen Müslüman göçmenlerin iskân edilmelerine rağmen İzmit merkez kaza ile Karamürşel'de ve bölgede yer alan Kartal, Gemlik, Mudanya ve Erdek'te bu durum değişmedi. Yalnız Adapazarı, Geyve ve Kandıra'da çoğunlukta olan Müslümanların oranı biraz daha yükseldi.

Belirtmek gerekir ki, dış ticaret başta olmak üzere iktisadi hayatın akışını bütünüyle yabancıların ve gayrimüslim tebaanın insiyatifine bırakan düzenlemeler sonucunda, gayrimüslim nüfus İzmit ve çevresinde yoğunlaşırken aynı zamanda zenginleşiyordu. Gelir dağılımında ortaya çıkan ve gide-rek büyüyen adaletsizlik Müslümanları fakirleştiriyor, hatta geçimini sağladığı toprakları tefecilere devretmek zorunda bırakıyordu. Böylece verimli araziler gayrimüslimlerde toplanmaktaydı. Dahası 1867 yılında yabancıların arazi satın almalarına izin verildiği için el değiştiren toprakların bir kısmı, bir müddet sonra yabancıların işlettiği çiftliklere dönüşüyor ve toprağın eski sahipleri işçisi oluyordu. Bu sürecin bir başka sonucu olarak, Müslümanlar gayrimüslimlere göre daha erken yaşta ölüyorlar ve daha az çocuk sahibi oluyorlardı. Hiç şüphesiz Müslümanların askerlik görevleri de bu olumsuzluğu artırmaktaydı. Böylece gayrimüslim nüfus bir taraftan göçler, diğer taraftan doğal nüfus artışı yoluyla hızla artmış ve demografik yapıyı değiştirmiş bulunuyordu. Bu değişim bir asrı aşan zamanda tedrici olarak gerçekleştiği için, çok önemli bir vakıa olduğu pek anlaşılmamış, eski zamanlardan intikal eden bir durum olduğu kanaati hâkim olmuştur.

49 Bkz. Güran, s. 23-25, 33-38.

KAYNAKÇA

I. Belgeler

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA):

BOA, Sadaret Amedi Kalemi, 19/53, 16 Ramazan 1266.

BOA, Sadaret Kalemi Divanı (Beylikçi) Kalemi, 150/9, 11 Recep 1276.

BAO, Sadaret Mektûbi Kalemi Evrakı (A.MKT), 190/94, 22 Cemaziyelevvel 1265.

BOA, A.MKT, 37/31, 9 Rebiyülevvel 1262.

BOA, Sadaret Mektûbi Kalemi Meclis-i Vâlâ Evrakı, 80/33, 6 Şevval 1272.

BOA, Sadaret Mektûbi Kalemi Umum Vilayet Evrakı (A.MKT.UM), 171/79, 22 Safer 1271.

BOA, A.MKT.UM, 126/48, 10 Cemaziyelevvel 1269.

BOA, A.MKT.UM, 214/84, 27 Safer 1272.

BOA, Cevdet Adliye, 92/5534, 13 Safer 1283.

BOA, Cevdet Belediye, 56/2783, 21 Safer 1191.

BOA, Cevdet Darphane (C.DRB), 17/848, 29 Rebiyülahir 1229.

BOA, C.DRB, 43/2120, 23 Rebiyülahir 1245.

BOA, Cevdet Evkaf, 225/11250, 22 Şaban 1222.

BOA, Cevdet Maliye, 160/6742, 16 Rebiyülevvel 1237.

BOA, Dâhiliye İdare 160/4, 13 Cemaziyelevvel 1331.

BOA, Dâhiliye Nezareti Mektûbi Kalemi (DH.MKT), 2775/13, 2 Rebiyülevvel 1327.

BOA, DH.MKT, 2107/104, 2 Cemaziyelevvel 1316.

BOA, DH.MKT, 2712/82, 27 Zilhicce 1326.

BOA, DH.MKT, 1820/100, 10 Şaban 1308.

BOA, DH.MKT, 2226/27, 19 Rebiyülevvel 1317.

BOA, DH.MKT, 1448/78, 1 Muharrem 1305.

BOA, Hariciye Nezareti Mektûbi Kalemi (HR.MKT), 255/27, 30 Muharrem 1275.

BOA, HR.MKT, 236/92, 18 Ramazan 1274.

BOA, HR.MKT, 90/91, 27 Muharrem 1271.

BOA, HR.MKT, 145/53, 3 Ramazan 1272.

BOA, HR.MKT, 77/38, 26 Şaban 1270.

BOA, HR.MKT, 100/37, 8 Cemaziyelevvel 1271.

BOA, HR.MKT, 128/94, 25 Rebiyülevvel 1272.

BOA, HR.MKT, 138/45, 28 Cemaziyelahir 1272.

BOA, HR.MKT, 173/48, 20 Cemaziyelevvel 1273.

BOA, HR.MKT, 175/18, 29 Cemaziyelevvel 1273.

BOA, HR.MKT, 355/66, 29 Rebiyülahir 1277.

BOA, Dahiliye Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu (DH.TMIK.M), 128/3, 13 Rebiyülahir 1320.

- BOA, DH.TMIK.M, 42/28, 5 Cemaziyelahir 1315.
- BOA, DH.TMIK.M, 61/63, 20 Cemaziyelahir 1316.
- BOA, Hatt-ı Hümayun (HAT), 1086/44201, 23 Recep1243.
- BOA, HAT, 1221/47762, 19 Safer 1251.
- BOA, HAT, 568/27871, 29 Zilhicce 1252.
- BOA, İrade Dâhiliye (İ.DH), 1356/1316, 30 Rebiyülevvel 1316.
- BOA, İ.DH, 1020/80459, 15 Cemaziyelevvel 1304.
- BOA, İrade Hariciye(İ.HR), 262/15717, 21 Safer 1291.
- BOA, İ.HR, 424/1328, 24 Şevval 1328.
- BOA, İ.HR, 106/5177, 25 Rebiyülahir 1270.
- BOA, İrade Eyalet-i Mümtaze Evrakı (İ.MTZ), 7/180, 19 Ramazan 1266.
- BOA, İ.MTZ, 16/531, 17 Cemaziyelahir 1295.
- BOA, İrade Eyalet-i Mümtaze Evrakı Girit, 12/387, 18 Cemaziyelevvel 1286.
- BOA, İrade Meclis-i Valâ (İ.MVL), 396/17227, 2 Zilkade 1274.
- BOA, İ.MVL, 565/25406, 19 Şaban 1283.
- BAO, İ.MVL, 33/581, 25 Zilhicce 1257.
- BOA, İ.MVL, 475/21526, 25 Rebiyülahir 1279.
- BOA, İrade Taltifat, 45/1311, 21 Şaban 1311.
- BOA, Maarif Nezareti Mektubı Kalemi,703/25, 11 Safer 1321.
- BOA, Yıldız Esas Evrakı, 35/46, 21 Rebiyülahir 1306.
- BOA, Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Umum Vilayetler Tahriratı, 50/54, 24 Muharrem 1318
- BOA, Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Elçilik, Şehbenderlik, Ateşemiliterlik, 44/92, 7 Zilkade 1321.
- BOA, Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı, 165/9, 5 Şaban 1297.

II. Araştırma Eserleri, Seyahatnameler ve Resmî Yayınlar

- Bağış, Ali İhsan, *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler 1750-1839*, Turhan Kitabevi, Ankara 1983.
- Behar, Cem, "Osmanlı Nüfus İstatistikleri ve 1831 Sonrası Modernleşmesi", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Derleyenler: Halil İnalcık, Şevket Pamuk, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yay., Ankara 2000, ss. 61-72.
- Bostan, İdris, "İzmit", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 23, İstanbul 2001, ss.536-541.
- Courbage, Youssef, Philippe Fargues, *Christians and Jews under Islam*, I.B.Tauris Publishers, London 1997.
- Düstur*, 1. Tertip, C. I, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1289.
- Evlîya Çelebi Seyahatnamesi*, 2. Kitap, Haz.: Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yay., İstanbul 1999.
- Güneş, Ahmet, *16. Yüzyıl Başlarından 17. Yüzyıl Başlarına Kadar Kocaeli Sancağı*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1994.
- Güran, Tevfik (Haz.), *Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yılığ* 1897, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yay., Ankara 1997, s. XVIII.
- Howard, George William Frederick, *Türk Sularında Seyahat*, Çev.: Şevket Serdar Türet, Tercüman 1001 Temel Eser

Yay., İstanbul 1978.

İlgürel, Mücteba, "Celâli İsyanları", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul 1993, ss. 252-257.

İnalçık, Halil, "İmtiyâzât (Osmanlı Dönemi)", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 22, İstanbul 2000, ss. 245-252.

Karpat, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, Çev.: Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2003.

Qasimov, Cavid, "Azeri Gezgin Hacı Zeynel Abidin Şirvanî'nin Seyahatnamesinde Kocaeli ve Cıvırı İle İlgili Malumatlar", *Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, C. I, Ed.: Haluk Selvi, M.Bilal Çelik, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yay., Kocaeli 2015, ss. 273-275.

Küttükoğlu, Mütâhhat S., *Osmanlı-İngiliz İktisadî Münasebetleri (1580-1838)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1974.

—————, "Avrupa Tüccarı", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul 1991, ss.159-60.

Pamuk, Şevket (Haz.), *19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti*, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yay., Ankara 1995.

Okuyan, Tuğba, *İzmit Temettuat Defterleri*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2004.

Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi 1608-1619, Çev.: Hrand D.Andreasyan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1964.

Sonyel, Salâhi R., "Osmanlı İmparatorluğu'nda Koruma (Protégé) Sistemi ve Kötüye Kullanılışı", *Belleten*, C. LV, Sayı: 213, Ağustos 1991, ss.359-370.

—————, *Osmanlı Devleti'nin Yıkılmasında Azınlıkların Rolü*, TTK Yay., Ankara 2014.

Texier, Charles, *Küçük Asya*, Çev.: Ali Suat, Latin Harflerine Aktaran: K.Y.Koprıman, Sadeleştiren: Musa Yıldız, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı Yay., Ankara 2002.

Ulugün, F.Yavuz, *Seyahatnamelerde Kocaeli ve Çevresi*, Rotary Kulübü Yay., İzmit 2008.

Yüce, Rifat, *Kocaeli Tarihi ve Rehberi*, Haz.: Atilla Oral, Demkar Yay., İstanbul 2007.